

ЗЕМСЬКИЙ Ю.С.

НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ СВІДОМОСТІ РОСІЙСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ СЕРЕДИНИ ХІХ ст.: ПРОВЛАДНИЙ ТА ГРОМАДЯНСЬКИЙ ПРОЕКТИ

Аналізуючи події 1863 р. на теренах Російської імперії, в статті розглядається процес диференціації освіченої громадськості на противників та прихильників самодержавного устрою й недоторканості завоювань імперії. На прикладах суспільно-політичної діяльності О.Герцена та М.Каткова з'ясовуються обставини утвердження "офіційного" - проімперського націоналізму серед росіян.

1863 рік, як відомо, був наповнений чималою кількістю досить драматичних подій, що суттєво змінили суспільно-політичне життя в Російській імперії, особливо в європейській її частині. Для українців - це дата сумновідомого Валуєвського циркуляра, для поляків - піднесення та згасання (наприкінці року) Січневого повстання, для росіян - час "патріотичного" гуртування навколо ідеї "єдності та неподільності" імперії. Інакше кажучи, протягом 1863 р. відбулися події, що яскраво засвідчили антагонізм національних інтересів різноетнічних еліт, об'єднаних під скіпетром династії Романових. Дворяни Російської імперії, різні за етнічним походженням, але об'єднані спільними привілеями, диференціювалися тепер у своїх політичних вподобаннях та прихильностях за ознакою національної самоідентифікації. Тобто, попри стану рівність поміж собою та буцімто однаковий потенційний доступ до благ, які надавалися устроєм імперії, поміж ними виникло протистояння. З одного боку були ті, котрі усвідомлювали себе шляхтою польською, а відтак - прагнули поновлення власної держави; з іншого боку опинилися ті, хто, усвідомивши нероздільну власну спорідненість з українською культурою та дотримуючись ідеалів демократизації суспільних стосунків, прагнули долучитися до справи сприяння українському простолоду в набутті повноцінних прав вільних людей; або ж, ще інші, усвідомлюючи себе вірними підданими царського престолу, прагнули понад усе зберегти самодержавну форму правління та недоторканість кордонів вітчизни-імперії.

Драматизму 1863 р. передувало час відносно ліберальної політики перших років правління Олександра II. Успадкувавши трон в умовах ганебної поразки у Кримській війні, імператор вимушено повів політику, яку дослідник Річард Вортман цілком обґрунтовано назвав "розігруванням сценарію любові" [18, с.38-48], коли правлячий двір усіма силами намагався продемонструвати свою турботливість, лояльність та великодушність до прагнень та сподівань усіх підданих. Тож відбулася реабілітація політичних в'язнів (декабристів, польських повстанців, кирило-мефодіївців), пом'якшена була цензура, з'явилося чимало відносно вільних видань, спрощено було поїздки за кордон тощо. Саме за таких умов пожвавилися національні рухи, зокрема польський та український, і саме вони ж (національні рухи) зіграли роль страхопуда, лякаючи котрим, владі вдалося консолідувати навколо престолу усіх "вірних синів вітчизни-імперії".

"Віднайдення" чисельних ворогів всередині імперії (російські нігілісти, польські заколотники, українофіли-сепаратисти), а також постання "реальної загрози" війни з боку англо-франко-австрійців, які виступили у квітні та червні 1863 р. з дипломатичними заявами на підтримку поляків [17, с.229, 288], дозволили самодержавству цілковито повернути собі авторитет єдиної та надійної консолідуючої сили, і саме до нього тепер тулилися із найвірнопідданішими почуттями майже всі, до того часу роздрібнені сили російської громадськості - західники, слов'янофіли,

патріоти-“охоронителі”. Всі вони тепер виступали згуртованим табором “захисників кордонів вітчизни”, винятково надійним символом яких було, звісно, самодержавство. Найбільш дієвим засобом мобілізації російських патріотів стала публіцистика.

Найгаласливішим захисником “вітчизни” зарекомендував себе редактор газети “Московские ведомости” Михайло Катков. Із поміркованого ліберала (у 1858 р. він фігурував у списку московського генерал-губурнатора графа Арсенія Закревського як неблагонадійний - “західник і видавець журналу “Русский вестник” [12, с.7-8]) М.Катков перетворився у запеклого шовініста. Він став майстром державно-націоналістичної демагогії, люто чорнив усі сторони боротьби поляків та розпалював найтемнішу, найпримітивнішу інстинктивну злість в російському суспільстві до всіх як “реальних”, так і ймовірних (власне, вигаданих) “ворогів”.

Залякуючи загрозою розчленування вітчизни, М.Катков пропагував думку, що врятувати Росію може лише найжорстокіше придушення Польського повстання [17, с.246-247]. Сучасник тих подій Борис Чичерін у своїх “Спогадах” писав про М.Каткова: “Ніхто не вмів так сваритися як він. Він робив це з великим успіхом, бо не соромився нічого. В ньому було повністю відсутнє будь-яке сумління, будь-які моральні почуття, і навіть будь-які пристойності. Люди, що себе поважають перед цим відступали. Неможливо було вести полеміку з Катковим, не забруднившись. Але на масу російської публіки, яка не звикла до пристойностей і не заглиблювалася в зміст друкованого слова, це діяло тим більше вразливо, що сама вулична лайка виступала в ім'я високих почуттів і потакала суспільним пристрастям” [19, с.201]. “Вихідною точкою Каткова, - писав його біограф С.Неведенський, - була думка про те, що із відновленням Польщі Росія втратила б значення великої європейської держави і знову стала б напівєвропейською-напівазіатською державою, якою вона була до Петра Великого. Між тим, значення великої європейської держави є для Росії питанням життя і смерті” [15, с.182].

В пошуку ворогів, які загрожують імперії, М.Катков зайняв позицію, що їх число та “доведена небезпечність” буде прямо пропорційною ступеню консолідації патріотів вітчизни, тож він надзвичайно ретельно відстежував суспільно-політичні процеси, що відбувалися в Росії та наколо неї саме на вказаний предмет. З його іменем можна пов'язати нищівну та безкомпромісну війну імперії із “раптом” виявленою “українською загрозою”. Той самий С.Неведенський констатував: “Окрім польських патріотів появилися ще й українофіли; в літературі промайнуло вчення про дві руські народності та дві руські мови” [15, с.164]. Йдеться про публікацію в українському часописі “Основа” у березні 1861 р. статті Миколи Костомарова, де було висловлено ідею про право українців на розвиток власної мови та літератури, що обґрунтовувалося вочевидь відмінною від росіян духовно-культурною самобутністю українців.

Як зауважує Олексій Міллер, боротьба з іншими національними рухами була боротьбою за цілісність імперії, боротьба з українським рухом стосувалася ще й питання цілісності “русского” народу (для тих, хто вірив, що триєдина “русская” нація вже існує) [14, с.40]. “М.Катков продемонстрував розуміння того, що загальноросійський та український проекти національного будівництва є саме конкуруючими проектами з обопільними шансами на успіх” [13, с.202]. “Це була справжня полемічна “удача” Каткова - він зробив українофільство частиною “польської інтриги”, і тим самим перевів його із розряду “шкідливих помилок” в число безпосередніх політичних небезпек” [14, с.108]. Тож, як він і бажав - число ворогів зростало, вони були всюди, а, отже, здолати їх міг лише згуртований навколо самодержця сильний, патріотично натхненний народ.

Образ “ворога”, боротьба з яким має бути рішучою, безкомпромісною і навіть жорстокою, вправно та вміло змальовувався М.Катковим у його публіцистиці. Ворожим був цілий світ, що оточував Російську імперію, але персоніфікованим втіленням, самим осередком ворожості впродовж 1863 р. виступала, звісно, Польща. Тож боротьба із ворожим оточенням, із персоніфікованим втіленням ворога мала бути лише переможною, вести її потрібно цілком впевнено та сміливо, з переконанням у “праведності” цієї боротьби - саме такі почуття прагнув викликати у своїх читачів “націоконструктор” М.Катков: *“Залишати за Польщею яку б то не було політичну особливість - значило б марно викликати в польській національності нездійсненні надії на відновлення Польського королівства і тим ставити її [польську націю - Ю.З.] у ворожі стосунки до Росії, робити її смертельним нашим ворогом і закладати в майбутньому можливість нових повстань, нових кровопролитів”* [10, с.56]. А отже, жодних політичних поступок Польщі не може бути, тільки повне, безапеляційне відстоювання власної позиції влаштовує Росію: *“В питанні між Росією та Польщею немає потреби знати, якого способу мислення і яких політичних чи релігійних переконань той або інший польський патріот, що пропонує нам мир чи перемир'я. Демократ чи аристократ, революціонер чи консерватор, атеїст чи католик, розумний чи дурень, поміркований чи нав'язаний... тут мова йде не про польські основи та переконання. Це давня “зв'язана долею” суперечка поміж двома народностями. Необхідно, щоб одна із них [народностей - Ю.З.] відмовилася від політичної самостійності. Або Польща, або Росія - угоди бути не може... або Росія, або Польща - середини немає. Повинні ж ми нарешті зрозуміти, що немає ніякої людської можливості погодити російський патріотизм з польським. Найменша поступка на користь однієї є неминучою втратою для іншої ...або поляк повинен відмовитися від усякої можливості польської держави, або руський має примиритися з думкою про припинення політичного існування Росії”* - писав у лютнево-березневному 1863 р. числі “Русского вестника” М.Катков [10, с.85].

Ідейні переконання та практичні зусилля авторитетного публіциста знаходили досить широку підтримку в російському суспільстві. Вчорашні супротивники - західники та слов'янофіли - єдиним фронтом взялися “формувати” загальноросійську, проімперську силу спротиву “ворогам”. З метою такої всенародної консолідації М.Катков разом із М.Погодіним, І.Аксаковим і С.Соловйовим взялися організувати написання Адрес (звернень) на ім'я царя від нібито різних громад та об'єднань Росії. У березні-квітні 1863 р. з'явилися Адреси від петербурзького дворянства та петербурзької міської громади, московського дворянства та московської міської думи, від старообрядців, від московського університету тощо [17, с.253]. Про досягнення мети патріотів зразка М.Каткова засвідчив в своєму щоденнику Олександр Нікітенко. Запис 9 квітня: *“В неділю, на площі біля Зимового палацу була величезна маніфестація. Незліченний натовп народу зібрався перед балконом, що виходить до Адміралтейства, і підняв страшенне “ура”, таке, що государ вийшов, нарешті, на балкон. Натовп зустрів його із надзвичайним захопленням. Народ просив показатися також царицю. Вона з'явилася на балконі - таке ж піднесення і радісні вигуки”* [16, с.324]. Запис 19 квітня: *“У Москві 17-го був невимовний народний ентузіазм. Народ витребував, щоб молебень був відправлений на площі проти вікон тих кімнат палацу, де народився государ. Народ впав на коліна і молився за Росію і государя з глибоким почуттям. Очевидці кажуть, що це було видовище чудове і зворушливе”* [16, с.326].

Чи не єдиним, хто критично та послідовно протистояв сповзанню російського суспільства у розгул шовіністичних настроїв та чий самотній голос ще можна було

почути, був Олександр Герцен. Тривалий час він намагався стримувати поляків від збройного виступу, висловлюючи переконання, що польський рух мав би набути правдиво демократичного характеру, аби не виглядати справою лише шляхти, однак із наближенням та початком повстання його позиція була однозначно на боці поборювачів деспотизму. У польській справі він бачив можливість докорінної перебудови життя в Росії, аби був почутий “голос народів” та з їхньої волі вибудовувалася б політика. Однак, він також прозріливо передбачав, що європейські країни не поступляться суто власними інтересами задля підтримки поляків. “Велике нещастя, - писав він у січні 1863 р., - що польське повстання прийшло рано; багато-хто, й ми, в тому числі, робили все, що нашим слабким силам було можливим аби затримати його... Чи зробить щось Європа? Чи допустить вона! Допустить. Вона вустами іншого монарха запевнить, що “національність польська не загине” [О.Герцен натякає на слова тронної промови Луї Філіпа, що були виголошені за подібної ситуації у 1831 році. - Ю.З.] і заспокоїть народне співчуття поінформувавши з трибуни, що “порядок царює у Варшаві” [Слова, які були промовлені міністром зовнішніх справ Франції Себастьяні в національному зібранні Франції 16 вересня 1831 р., коли стало відомо, що царські війська оволоділи Варшавою. - Ю.З.]. В Англії відбудуться непотрібні, безсилі, але дуже великодушні мітинги і лише одна Німеччина долучиться щирою своєю радістю - що слов'яни, принаймні, будуть бити слов'ян!” [8, с.26-27].

Виступаючи в “Колоколі” впродовж 1863 р., О.Герцен, як і в попередні роки, звертався до свідомості та природних людських почуттів своїх читачів. Він ще певний час сподівався, що слова, які промовлялися в російському суспільстві впродовж попереднього періоду “відлиги”, ті “сповіді-каяття” та “зречення” деспотизму і варварства - не могли не змінити суспільство. На те його надихали ще окремі обнадійливі прецеденти, що мали місце в російських військах. Тож у квітні 1863 р. в статті, що була присвячена переходу окремих російських офіцерів на сторону повстанців, О.Герцен писав: “Проклята справа витравлювання цілого народу із сімейства народів не є нашою загальнонародною русскою справою. Чи мало нам місця в себе? Чи мало в нас своїх справ? ... Чи ми клином зійшлись, що без Польщі ми жити не можемо? І чому ж нам з Польщею, Україною, з Фінляндією не жити, як вільний з вільним, як рівний з рівним? Чого ж усе ми маємо забирати собі в кріпосне рабство? Чим ми кращі за них? ... Воскресить у собі чесних воїнів...”

Взагалі ми знаємо із газет, і ще більше із розповідей, що молоді офіцери, особливо армійські, поводяться по-людськи, стараються всіма силами стримувати солдат від грабежів та вбивств і з гіркотою бачать, що солдати їх не слухають. Причина очевидна: морального зв'язку між офіцерами і солдатами немає, довіри немає. Завойовувати їх [тобто, зв'язок та довіру - Ю.З.] на вулицях міста, в якому солдатам дозволено безкарно грабувати, підготувавши їх до того голодом і холодом, злиденством і горілкою - пізно... Недаром наш православний Мерод - Мільютін [Мерод-Меродах-Мардук - бог-покровитель Вавилону. Дмитро Мільютін - відомий теоретик військової стратегії та тактики ведення війни у гірській та залісеній місцевості, а також у населених пунктах. “Герой” північнокавказької війни 40-50-х років, зокрема, у 1859 р. особисто брав участь в операції полонення Шаміля. З 1861 р. - військовий міністр Російської імперії. - Ю.З.] - в своєму єзуїтському циркулярі так наполегливо наставляє начальство дивитися, щоб не було зближення між офіцерами та солдатами” [6, с.122-123].

Насильства, які діялися в Польщі і, що особливо вражає, чинилися з благословіння тих, хто щойно “присягався” у веденні щирої, відкритої, просвітницької діяльності в суспільстві, породжували у О.Герцена відчай. У червні 1863 р. він писав:

“Чи знаєте ви ту велику картину, де Ісус із зв’язаними руками спокійно дивиться на біснувату поліцейську чернь, яка б’є його різками - перед цим образом молилися віками, і що ж, чи багато набули кати та їх начальники? Ні серце, ні розум, ні досвід нічому їх не навчають через те, що вони підлі... ми не віримо, щоб юне покоління Росії прийняло на себе ці краплі безгрішної крові, ці мотузки, зрізані з віселиць. Щоб воно через любов до імперської Росії стало на бік катів, грабіжників, на бік тортур - для цього треба бути найпідлішим, продажним або божевільним” [5, с.192-193].

З особливою гіркою та боєм він усвідомлював, що всі ті досягнення демократизації суспільної думки в Росії, які так обнадіювали ще зовсім недавно, залишилися цілком в минулому. Шал примітивної ненависті, який розгулявся на сторінках російських часописів, свідчив, що все в Росії повернулося на свої деспотичні місця. У серпні 1863 р. О.Герцен писав: *“Смертні катування ввійшли у нас в звичайний порядок. Після власноручних вправ Петра I в Росії нічого подібного не було ні при Біроні, ні при Павлові... Героїчна епоха нашої літератури минула... в ній явився новий напрям: вона стала офіційною, офіціозною, в ній з’явилися доноси, вимоги небувалих страт і тому подібне... Патріотичне остервеніння вивело назовні все татарське, поміщицьке, сержантське, що сонно і напівзабуто бродило в нас; ми знаємо тепер, скільки у нас Аракчеєва в жилах і Миколая в мізках. Це змусить багатьох замислитись і багатьох приведе до смирення. Не дуже, схоже, освічена Росія забігла поперед уряду? Ні французька мова в минулі часи, ні берлінська філософія, ні англійська по Гнейсту [Генріх Рудольф Гнейст - німецький дослідник проблем інституту держави, прихильник англійської системи самоврядування. У 50-х роках ним захоплювався М.Катков. - Ю.З.] нічого не змінили. Розмовляючи чистою паризькою вимовою, ми шмагали дворових і селян; розмірковуючи по Гнейсту, ми вимагаємо конфіскації, військового управління та страт за рішеннями таємних судів [йдеться про обговорювані в російській пресі “найпопулярніші” заходи, до яких, вважалося “на думку громадськості”, варто вдатися для приборкання повстанців. - Ю.З.]. Слов’янофілам є чому порадіти: національний допетровський фонд [О.Герцен натякає на один із визначальних постулатів слов’янофільської теорії, згідно з яким справжня, іманентно російська культура, духовність, а також структура суспільно-політичних, економічних тощо взаємин мали можливість вільно та природно розвиватися лише до часів Петра I, який своїми насильницькими реформами спрямував Росію на хибний, чужий для неї шлях поступу. Найбільше зло Петра I, на їхню думку, полягало в “прищеплюванні” росіянам шкідливих західних взірців життя та мислення. - Ю.З.] не змінився, принаймні, що стосується дикої винятковості, ненависті до всього іноземного і нерозбірливості в засобах суду та розправи”* [4, с.235-236].

Своєрідним апогеєм морально-психологічного враження О.Герцена прозвучали його слова реакції на захоплені вітання та похвали російської “громадськості” щодо призначення та діянь віленського генерал-губернатора “вішателя” Михайла Муравйова. У першOVERесневому 1863 р. числі “Колокола” він, тепер вже, здається, з надривом прокричав: *“Руській людині не раз доводилося зп’яну пробуджуватися в помийній ямі, на цей раз вона пробудилася в кривавій. Нам здається, що Муравйов дарма втрачає час, потрібно кувати залізо, поки гаряче. По-... [О.Герцен вжив слово ненормативної лексики (нецензурне слово). - Ю.З.] би він тепер Олександра Миколайовича, та й сів би на його місце. Суспільство, яке публічно п’є за ката, цілком заслуговує, щоб віжки правління над ним були в руках вішателя”* [2, с.259].

О.Герцен усвідомив, що події 1863 р. цілком поглинули всі сподівання та можливості, які були в російського суспільства, стати на шлях громадянського поступу. Росіян охопив великодержавний імперський націоналізм, всі носії ідей демократизації

або замовкли, або ж мімікрували на догоду самодержавству. Те невелике число людей, які його слухали, чули та розуміли, вже ні на що не здатні були вплинути. У листопаді 1863 р. він написав статтю *“У вічність майбутньому 1863 року”*. О.Герцен висловлював віру, що чесні люди все ж залишаться, але він знає, наскільки їм важко витримувати те біснування, що відбувається в суспільстві, і ніби на підтримку та із солідарності з такими людьми він запевнив, що не жалкує, і навіть радіє з того, що зміг вистояти в атмосфері лайки та обливань брудом. *“Ні напади підлих ворогів, ні жалкування слабодухих та недоумкуватих друзів не звернули нас з дороги... Ми зі злою радістю дивилися як втікали від нас стада кабанів та баранів, що супроводжувалися чиріканням їхніх пернатих товаришів... дивилися, як їх Долгоруков [Йдеться про князя Василя Долгорукова - начальника III відділення власної його імператорської величності канцелярії та шефа жандармів. - Ю.З.] заганяв у стійло Муравйова і в свої власні пташники... Ми залишались попри все вірними польській справі і вірними руському народу. Час справедливості не за горами...”* [3, с.296].

На жаль, заклики О.Герцена, справді могли тоді бути адресованими лише в майбутнє - від нього відвернулися усі його ще недавні прихильники і, навіть більше того, його звинувачували тепер у підбурюванні суспільства, особливо молоді, до непатріотичної поведінки. Втрата авторитету почалася з осені 1862 р., коли він обрав чітку та непохитну позицію підтримки польського руху. Наклад *“Колокола”* вимушено довелося скорочувати, і від 2-2,5 тисяч примірників, він наприкінці 1863 р. зійшов на 500 одиниць [11, с.161]. До часу зміни суспільних настроїв М.Катков (як і багато хто в Росії) визнавав, що саме О.Герцен та його *“Колокол”* є силою і справжньою владою в російській державі. У 1863 р. цією владою став М.Катков. Англійська *“Times”* назвала останнього поводитирем громадської думки в Росії, і хоч він не мав авторитету серед молоді, однак сама молодь була спантелена і втратила роль провідної сили в російському суспільстві [11, с.163-164].

Польсько-російські протиріччя значною мірою *“підігривалися”* віропідданою пресою, яка залякувала громадськість загрозою з боку європейських держав, що нібито *“бралися”* відстоювати інтереси поляків. *“Патріотична”* публіцистика стала тим фактором, який прискорив та посилив гуртування всіх власне російських політичних сил імперії навколо трону. Тож *“офіційний”* - *“державницький”* націоналізм масово поширився на усі верстви російського суспільства, поглинувши водночас, громадянські проекти націоналізації Росії.

Доказом кон'юнктурності публіцистичної тріскотні російських видань і, водночас, дуже умовного *“тиску”* на російську імперію, з боку європейських держав є короткий допис в *“Современной летописи”* за грудень 1862 р. Це був час, коли вже відбулися неодноразові розстріли польських демонстрацій і коли залишилося кілька тижнів до початку збройного повстання. *“Летопись”* подала передрук із англійської *“Times”* статті, де всляк схвалювався поступ Росії *“в напрямку прогресу”*. *“Росія пройшла через такі зміни, завдячуючи яким недавній час здається віддаленою архаїкою...”,* - писала *“Times”*, - *Росія мабуть задоволена, що вона відмовилася, на певний час, від зовнішньополітичних претензій, немає сенсу думати, що вона назавжди відмовилася від них, але коли вона знову буде впливати на зовнішні справи, то ми впевнені, не буде вже здаватися такою небезпечною Європі - не буде, бо суспільні умови рішуче змінилися. Ліберальна Європа боялася не того, що Росія буде занадто могутньою, а того, щоб її могутність не поєднувалася з варварством і військовим честолюбством. Стара будова впала. Вона була більше примарою, аніж дійсністю: були солдати, рушниці, мундири, були гармати, фортеці і кораблі, але не було духу, який би оживлював і надавав всьому цьому справжньої сили. Нинішній імператор виводить тепер на світ цілу націю: мине ще*

кілька поколінь, і ми, можливо, побачимо справжній російський народ, замість механізму, що зібраний із дворян, чиновників і рабів” [20, с.21]. Підставою написання усіх цих схвальних слів був надзвичайно урочистий прийом нового російського посла у Франції, в зв’язку з чим, висловлювалося розуміння, чому “обидві імперії, [Російська та Французька - Ю.З.] не зважаючи на недавнє кровопролиття перейшли тепер від взаємного несприйняття до чогось подібного на дружбу” [20, с.21].

Як бачимо, жодного навіть натяку на утиски, мордування та вбивства поляків, що вже тривали впродовж двох років, починаючи з лютого 1861 р. (коли розстріляна була перша демонстрація у Варшаві). Вказаний допис справляв враження буцімто сама “ідилія” царює в Російській імперії. Тож важко не погодитися з О.Герценом, який із розпачем запитував у тих, хто здійняв “патріотичний” гвалт, закликаючи всіх і вся на захист вітчизни, яка, буцімто, опинилася під зовнішньою загрозою. “Та де ж та небезпека, біда, з якого боку йдуть дванадцять язиків? Де їхні полки, флоти, гармати, царі, возжі?... Із польської справи ми собі почесного знамена не викроєм: поліцейському приборканню та стратам цілого народу ні захоплення, ні лаври не пасують” [7, с.138]. Однак, публіцистичний розголос про зовнішню небезпеку втягування Росії в нову війну (через польське питання) був настільки широким та ефективним, що міністру зовнішніх зносин О.Горчакову (який досить швидко усвідомив блеф західних погроз), було важко вгамувати страх навіть серед найближчого оточення царя [17, с.231, 237, 293]. Щодо останнього, наприклад, граф Михайло Муравйов згадував, як уже після призначення його генерал-губернатором та перед від’їздом до Вільна, він прибув, аби відрекомендуватися імператриці. Вона подякувала йому за згоду обійняти посаду в такий скрутний час, висловила жаль щодо труднощів, які склалися в Росії, особливо через тиск західних держав, а крім того промовила, що добре було б, “якби нам вдалося утримати за собою хоча б Литву”, бо про збереження за Росією Царства Польського не могло тоді бути й мови [9, с.398].

Петро Валуєв, у “Записці” царю від 13 квітня (напередодні демаршу європейських країн із дипломатичними нотами), з острахом констатував: “Випробувано все для покращення справ в Польщі: зміна осіб..., широкі реформи, ...нарешті сила зброї - і все випробуване безуспішне. Ми тепер далі від цілі, ніж, можливо, були у лютому 1861 року”, але, розмірковуючи про можливі подальші кроки російського уряду, він говорив про війну як цілком вірогідний і, водночас, гідний вихід із ситуації, що склалася: “Нас очікують спочатку дипломатичні пояснення, а потім війна або поступки... Якщо ми поступимося тепер, з огляду на військове втручання іноземців, нам важко буде з гідністю відповісти на питання, чому ми не поступилися раніше... Якщо ж ми не поступимося - перед нами війна” [1, с.225-226].

Водночас П.Валуєв доводив, що Росії належить якнайшвидше створити представницький орган. Вищі верстви російського суспільства висловлювали занепокоєння, що хід подій змусить уряд дарувати Польщі такі привілеї, яких не мають корінні російські губернії. Тож П.Валуєв пропонував здійснити нововведення, які б дали “перевагу” Росії перед Польщею: “Даруйте любязновірній Вам і Вам вірнопідданій Росії політичну першість перед крамольною Польщею. Дайте ж Росії на шляху розвитку державних установ крок вперед перед Польщею. Ви тоді ще тісніше з’єднаєте навколо себе всіх ваших вірних підданих... ви змусите Західний край, нарешті, повернутися обличчям до Москви і стати тілом до Варшави. Тоді західне питання буде вирішене назавжди і польська справа назавжди програна” [1, с.227]. П.Валуєв пропонував запросити до складу Державної ради з правом дорадчого голосу певне число представників від дворян, від вищого духовенства, а також від міських жителів,

аби вони брали участь в обговореннях законодавства та бюджету. Це була б пародія на конституцію, але такий крок відповідав би домаганням західних держав [1, с.228].

Подібні ідеї ініціював у той же час і М.Катков. Він також розумів, що режим самодержавства треба модернізувати, надавши політиці рис *"пронародності"*, власне, націоналізуючи дії влади, аби вони виглядали не просто волею монарха, а саме його волею зі згоди та в *"інтересах народу"*. Конституція спільна для всієї Росії, включно з Польщею була б найкращим, на його думку, виходом із труднощів: вона укріпила б царизм, не давала б Польщі пільг окремо від інших земель Росії і, водночас, відняла б у західних країн підстави втручатися у *"російські справи"* в ролі *"захисників"* поляків. *"Найвірнішим способом погдумитися і водночас обеззброїти наших ворогів було остаточне приєднання Польщі до Росії на нових умовах, які б охолодили задержуватість гальського півня і змусили б замовкнути рикання британського лева..."* [17, с.266-267] - тобто на основі спільної для Польщі та Росії конституції, говорив М.Катков.

Олександр II для розгляду ініціативи П.Валуєва зібрав 15 квітня особливу раду і за її підтримки доручив йому таки (П.Валуєву) розробити повний проект нового складу Державної ради. Проект було розроблено і представлено 18 листопада того ж 1863 р., але на той час повстання вже згасало, небезпека іноземного втручання розвіялася і валуєвський проект виявився непотрібним. Тож цілком справедливим є застереження автора матеріалу про конституційні проекти часів Олександра II, котрий пише, що, насправді, ці *"документи викривають всю антиконституційність пропозицій Вищого Уряду, які [пропозиції - Ю.З.] мали підкріпити силу влади силою думки"* [1, с.223]. Інакше кажучи, самодержавство відверто викрилося в тому, що його справжньою метою було бажання знайти собі підтримку у прихильності суспільної думки. Тобто, влада, згідно з технологією націоналізації свідомості суспільства, бажала зімітувати єдність інтересів царату з народом, а також створити видимість правління від імені народу та нібито за дорадністю із народом, однак дійсно впроваджувати елементи справжньої конституційності в Російській імперії ніхто, в жодному разі, не збирався.

Отже, самодержавство вистояло і укріпило свої позиції, а водночас, навчилося по-новому опановувати національні рухи. Імперська влада отримала перший досвід використання національних почуттів широких верств громадськості у власних інтересах. Почуття націоналізму було використано як мобілізаційний ресурс задля об'єднання суспільної думки на захист інтересів імперії, що стало можливим після сформування в суспільній свідомості росіян тотожності між поняттями *"вітчизна"* та *"імперія"*.

Ліберальні настрої російської громадськості, що сформувалися на хвилі надзвичайного невдоволення самодержавством (після Кримської війни), а відтак рішучого бажання докорінно реформувати всі сфери життя в імперії були трансформовані зусиллями влади у націоналістичні почуття ворожості до усіх, хто зазіхав на недоторканість кордонів вітчизни-імперії. Водночас, самодержавство спромоглося знайти методи та форми впливу на середовище громадськості через власних *"громадських агентів"* - людей, які, почасти, позиціонувалися незалежними від влади авторитетами громадської думки, а тим часом, своєю діяльністю широко прислужували правлячим колам.

Загалом, використання царатом націоналістичних почуттів у середині XIX ст. було дозованим, спрямованим та коротко-терміновим і не зламало станово-ієрархічної соціальної структури в імперії, а також не обмежило політичного панування самодержавства.

1. Берманський К.Л. "Конституционные" проекты царствования Александра II / К.Л.Берманский // Вестник права. - 1905. - Книга 9. - Ноябрь. - С.223-291.

2. Герцен А. (Адресоложство) // Собрание сочинений. В 30 т. / Ред. коллегия В.П.Волгин (глав. ред.) и др. - М.: Изд-во Академии наук СССР, 1959. - Т. XVII. - С.258-259.

3. Герцен А. В вечность грядущему 1863 году // Собрание сочинений. В 30 т. / Ред. коллегия В.П.Волгин (глав. ред.) и др. - М.: Изд-во Академии наук СССР, 1959. - Т. XVII. - С.290-297.
4. Герцен А. Виселицы и журналы // Собрание сочинений. В 30 т. / Ред. коллегия В.П.Волгин (глав. ред.) и др. - М.: Изд-во Академии наук СССР, 1959. - Т. XVII. - С.235-237.
5. Герцен А. Подлые! // Собрание сочинений. В 30 т. / Ред. коллегия В.П.Волгин (глав. ред.) и др. - М.: Изд-во Академии наук СССР, 1959. - Т. XVII. - С.192-193.
6. Герцен А. Русские офицеры в рядах инсургентов // Собрание сочинений. В 30 т. / Ред. коллегия В.П.Волгин (глав. ред.) и др. - М.: Изд-во Академии наук СССР, 1959. - Т. XVII. - С.121-123.
7. Герцен А. Чего они так испугались? // Собрание сочинений. В 30 т. / Ред. коллегия В.П.Волгин (глав. ред.) и др. - М.: Изд-во Академии наук СССР, 1959. - Т. XVII. - С.138-142.
8. Герцен А. RESURREXIT! // Собрание сочинений. В 30 т. / Ред. коллегия В.П.Волгин (глав. ред.) и др. - М.: Изд-во Академии наук СССР, 1959. - Т. XVII. - С.25-27.
9. Граф Михаил Николаевич Муравьев. Записки его об управлении Северо-Западным краем и об усмирении в нем мятежа. 1863-1866 // Русская старина. - 1882. - Ноябрь. - С.386-432.
10. Катков М.Н. 1863 год. Собрание статей по Польскому вопросу, помещавшихся в Московских ведомостях, Русском вестнике и Современной летописи / М.Н.Катков. - М., 1887. - Выпуск первый. - 662 с.
11. Корнилов А.А. Общественное движение при Александре II (1855-1881). Исторические очерки / А.А.Корнилов. - М., 1909. - 263 с.
12. Лемке М. Эпоха цензурных реформ. 1859-1865 годов / М.Лемке. - СПб.: Типо-литография "Герольд", 1904. - 512 с.
13. Міллер О. Політика влади й російського націоналізму в українському питанні - незроблений вибір між "французькою" та "британською" стратегією / Олексій Міллер // Схід-Захід [під ред. Стефана Величенка та Володимира Кравченка]. - Харків: "Новий вид", 2001. - Випуск 4. - С.174-222.
14. Миллер А.И. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А.И.Миллер. - СПб.: Изд-во "Алетейя", 2000. - 267 с.
15. Неведенский С. Катков и его время / С.Неведенский. - СПб., 1888. - 320 с.
16. Никитенко А.В. Дневник. В трех томах / А.В.Никитенко [под. общ. ред. Н.Л.Бродского, Ф.В.Гладкова и др.]. - Госуд-е изд-во художеств. литер-ры, 1955. - Т.2: 1858-1865. - 652 с.
17. Ревуненков В.Г. Польское восстание 1863 г. и Европейская дипломатия / В.Г.Ревуненков. - Ленинград: Издат. Ленингр. ун-та, 1957. - 355 с.
18. Уортман Р. Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии. В 2 т. / Ричард Уортман. - М.: ОГИ, 2004. - Т.2: От Александра II до отречения Николая II. - 586 с.
19. Чичерин Б.Н. Воспоминания / Б.Н.Чичерин. - М.: АСТ-Мн.: Харвест, 2001. - 278 с.
20. Times о нынешнем положении России // Современная летопись. - 1862. - Декабрь. - №50. - С.21.

Земский Ю.С. Национализация сознания российской общественности середины XIX в.: провластный и гражданский проекты

Анализируя события 1863 г. на территории Российской империи, в статье рассматривается процесс дифференциации образованной общественности на противников и сторонников самодержавного устройства и неприкосновенности завоеваний империи. На примерах общественно-политической деятельности А.Герцена и М.Каткова выясняются обстоятельства становления "официального"-проимперского национализма среди россиян.

Zemskiy Yu.S. Nationalisation of the Consciousness of the Russian Public in the Middle XIXth Century: Autocratic and Civil Aspect

Giving the analysis of the events of 1863 in the territory of the Russian Empire the author considers the process of differentiating the educated public into opponents and supporters of the autocratic regime and of the integrity of the Empire's achievements. The circumstances of the adoption of the "official" – pro-imperial nationalism among Russians are ascertained on the examples of the socio-political activity of A. Herzen and M. Katkov.